

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

İKİ KUR'ÂNÎ REÇETE: TESBİH VE İSTİĞFÂR

TWO QUR'ANIC RECIPES: TASBIH AND ISTIGHFAR

Beşir ÇELİK

Dr. Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
bcelik56@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-4163-4897
Dr., Siirt University, Faculty of Theology, Department of Tafser Siirt, Turkey

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 22 Mart 2022 / 22 March 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 13 Mayıs 2022 / 13 May 2022

Yayın Tarihi / Published: 14 Temmuz 2022 / 14 July 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Güz/ July – Autumn 2022

Cilt / Volume: 8, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 1065-1083.

Cite as / Atıf: İki Kur'ânî Reçete: Tesbih ve İstiğfâr [Two Qur'anic Recipes: Tasbih and Istighfar]". İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 8/2 (Temmuz/July 2022), 1065-1083.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihya>

Öz

Kur'ân, bir hidayet rehberi olarak insana varoluş gayesini, yaratıcıya ve yaratılanlara karşı görev ve sorumluluğunu hatırlatan son ilahî kitaptır. Bu kitapta yer alan her hitap, genel olarak tüm insanlara, özel olarak da inananlara yöneliktir. İnsanın maddî ve manevî hayatına ışık tutan bu ilahî kitap, onu mutlu kılacak prensipleri ihtiva etmektedir. O, bir hekimin hastasına yazdığı bir reçete hükmünde olup Rab tarafından inanan kullarına sunulan bir rahmet ve şifa kaynağıdır. Tesbih ve istiğfar, bu reçetede yer alan iki Rabbanî taleptir. Tesbih, yüce Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etmek; istiğfar ise, O'ndan aff ve bağışlanma dilemektir. Kur'an, evrendeki tüm varlıkların kendi yaratılış özelliklerine göre Allah'ı övgüyle tesbih ettiğini; değerli bir konumda bulunan insanın da böyle bir görevle yükümlü olduğunu hatırlatmaktadır. İnsanın maddi ve manevi hayatına anlam katan, kula yaratıcısını ve kulluğunu hatırlatan, bela ve sıkıntılarla karşılaştığında ona umut ve sükûnet telkin eden bu konu daima önem arz etmektedir. Bu çalışmada, önce akıl sahiplerinin iki temel niteliği olan tezekkür ve tefekküre vurgu yapılmış, ardından Allah-kul arasındaki iletişimin tezahürü olan tesbih ve istiğfar kavramlarının lüzumu ve önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Zikir, Tesbih, İstiğfar

Abstract:

The Qur'an is the last divine book that reminds people of the purpose of existence, their duty and responsibility towards the creator and the created, as a guide to guidance. Every word in this book is addressed to all people in general and believers in particular. This divine book, which sheds light on the material and spiritual life of man, contains principles that will make him happy. It is like a prescription written by a doctor to his patient and is a source of mercy and healing offered by the Lord to his believing servants. Tasbih and istighfar are the two divine requests in this prescription. Tasbih is to absolve Almighty Allah from deficient attributes; Istighfar is asking for forgiveness and forgiveness from Him. The Qur'an states that all beings in the universe praise Allah according to their own creation characteristics; reminds that a person in a valuable position is also responsible for such a task. This issue, which adds meaning to the material and spiritual life of a person, reminds the person of his creator and his servitude, and inspires hope and tranquility when faced with troubles and troubles, is always important. In this study, first of all, the two basic qualities of people with intelligence, contemplation and contemplation, are emphasized, and then the analysis, nature, importance, material and spiritual benefits of the concepts of tasbih and istighfar, which are the manifestation of communication between Allah and the servant, are emphasized.

Keywords: Tafsir, Quran, Dhikr, Tasbih, Istighfar.

Extended Abstract

By means of knowledge, man knows and recognizes his Lord, his soul and his superior features over other beings. The Qur'an mentions that those who are most afraid of Allah are the people of knowledge (Fatir, 35/28), and those who do not neglect contemplation are those who have intelligence (Âl-i İmran, 3/191). As a result of the activity of contemplation, tazakkür occurs. As a result of tazakkür, the existence of creative power is accepted.

The Qur'an is the last divine book that reminds man of his duty and responsibility towards both the creator and the created. This guide book, which sheds light on the material and spiritual life of man, contains worldly and otherworldly principles that will make people happy. The Qur'an orders man to "dhikr", which is the opposite of the concept in question, in order to get rid of oblivion (forgetfulness). Because, dhikr wants people to activate their level of consciousness, to concentrate on the right in all their behaviors and to constantly watch over it. For this reason, it is recommended in the Qur'an to mention Allah a lot, those who remember him a lot are praised, and those who forget and do not remember him are criticized.

When considered in terms of the purpose of creation and the creator-servant relationship, there are two truths that should be known about the duty and condition of man. The first of these is the acknowledgment of the existence and oneness of the creator; the other is that man, as a created being, is always in need of the grace and help of the Creator. Accordingly, man's duty is to praise/remember his Lord, who bestowed upon him endless blessings, and to ask for forgiveness when he commits a mistake. This is both a man's duty of servitude and a requirement of servitude. The way to love and know Allah is to serve Him sincerely. Worship done with sincerity gives His consent; His consent brings Paradise, the land of eternal reward.

Dhikr is a sign of worship, remembering Allah and being close to Him. Tasbih and istighfar, which we call two divine prescriptions, revealing the communication of God-existence, are among the important subjects in the Qur'an and the Sunnah. The Qur'an has orders and recommendations that shed light on every aspect of life. The Tasbih, which is the expression of the greatness and perfection of Allah, the creator and ruler of the universe; Istighfar, which is the expression of a person who is not free from faults and mistakes, is two of these advices that are frequently ordered and praised in the Qur'an.

Being heedless of the dhikr of Allah makes us forget Allah and opens up a domain for Satan to dominate. Viruses emerging today threaten human health and life, as well as sins, doubts are and delusions, threaten people's world of belief and spiritual life too. Tasbih and istigfar, which remove the influence of Satan in this area, stand before us as two remedies recommended in the Qur'an and Sunnah.

Tasbih and istighfar are two divine blessings that offer the opportunity for the faithful and defected servants to confess their shortcomings and regrets to the Creator and turn from the wrong path they take. Tasbih is a praise showing that Allah is free from all deficiencies and the only power deserving of divinity, and an expression of the love and respect that creatures have for their Creator. Istighfar is the servant's confession of his fault and weakness to this great and perfect creator and asking for forgiveness and from Him. Tasbih is about condition of the Creator, Istighfar (forgiveness) is about the condition of the created. The basis of these two worships is that the servant glorifies the glory of Allah, and Allah covers the deficiencies of the servant.

"Two Quranic prescriptions" were used for rosary and istighfar. Because the prescription includes the names of drugs that can cure someone who is sick. Just as the medicines in the prescription conducive to the healing of the physically ill person, the tasbih and istighfar that are frequently mentioned in the Qur'an also conduce to get rid of spiritual diseases such as sins and mistakes. Here, tasbih and istighfar, which are like a spiritual prescription, are two deeds that add meaning to a person's religious and spiritual life and remind him of his

responsibility as a servant. These two deeds, which are the means of communication between the servant and his creator, are frequently mentioned and demanded in the Qur'an. In this study, the importance of these two deeds and their effects on people's religious and spiritual life were emphasized.

Giriş

Kur'an, varlıkların/âlemlerin görevinin Allah'ı tesbih (Allah'ı anma, onu her türlü kusûr ve eksik sıfatlardan tenzih etme)¹ ve takdis (Allah'ı yüceltme, O'na sevgi ve korkuya dayalı bir duyguyla bağlanma)² olduğunu ortaya koymaktadır. İlk insanın yaratılışına şahit olan meleklerin ifadelerinden de bunu anlıyoruz. Allah, meleklerle yeryüzünde bir halife yaratacağını veya oraya tayin edeceğini bildirirken, melekler onu menfi özellikleri olan bir varlık olarak tasavvur ettiler. Tesbih ve takdis konusunda kendilerinin Allah'ın emrine âmade varlıklar olduğunu dile getirdiler: “*Bir zamanlar Rabbin meleklerle, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi var edeceksin? Hâlbuki biz sana hamd edip daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” demişlerdi. Allah da, “Sizin bilmediğinizi Ben bilirim.” demişti.*”³ Meleklerin Allah'ı hamd ile tesbih etmeleri başka âyetlerde de konu edilmektedir.⁴ Yine âyetlerden yola çıkarak, göklerde ve yerde bulunan her şeyin Allah'ı tesbih ettiğini anlıyoruz.⁵ Canlı-cansız tüm mahlûkatın Allah'ı tesbih ederek anması canlı bir varlık olan ve varlıklar arasında saygın bir konumda olan insanın bu konuda yükümlülüğünün ve sorumluluğunun daha fazla olduğunu göstermektedir.

Tesbih ve istiğfar, iman ve amel bakımından kusurlu olan kulların yaratıcısına karşı eksikliklerini ve pişmanlıklarını itiraf edip gittikleri yanlış yoldan dönme fırsatı sunan iki ilahî lütuftür. Tesbih, Allah'ın her türlü eksikliklerden münezzeh, ulûhiyete müstahak yegâne kudret olduğunu gösteren bir övgünün yanı sıra, yaratılmışların yaratana duyduğu muhabbet ve saygının ifadesidir. İstiğfar ise, kulun bu büyük ve kusursuz olan yaratıcıya karşı, kusurunu ve acziyetini itiraf edip ondan af ve bağışlanma dilemesidir. Tesbih yaratıcının, istiğfar da yaratılmışların durumuyla alakalıdır. Bu iki eylemin temelinde, kulun Allah'ın şanını yüceltmesi, Allah'ın da kulun eksikliklerini örtmesi vardır.

Tesbih ve istiğfar için *iki Kur'ânî reçete* tabiri kullanıldı. Çünkü reçetede hasta olana şifa olabilecek ilaçların isimleri yer alır. Reçetede yer alan ilaçlar bedenlen hasta olan kişinin

¹ Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *Tefsiru'l-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't Tenzil*, Adil Ahmed Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetu'l-Abikan, 1998), 1, 239; 3, 491.

² Ebû'l-Fazl, Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “k-d-s” md.”, (Kahire: Daru'l Meârif, 1984), Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer Zemahşeri, *Esasu'l- Belağâ*, thk. Basil Uyunu's-Suvd (Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 2, 57.

³ el-Bakara, 2/30.

⁴ Bkz. eş-Şûra, 42/5; ez-Zümer, 39/75; el-Ğafir, 40/7.

⁵ Bkz. er-Rad, 13/ 13; el-İsrâ, 17/44; el-Enbiyâ, 21/79; en-Nûr, 24/41; el-Haşr, 59/1, 24; el-Cuma, 62/1; es-Saff, 61/1; et-Teğâbun, 64/1.

şifa bulmasına vesile olduğu gibi, Kur'ân'da sıkça zikredilen tesbih ve istiğfar da, insanın gayesizlik, inançsızlık, günah ve hatalar gibi içine düştüğü manevî hastalıklardan kurtulmasına vesile olur. İnançsızlık ve gayesizlik insanı başıboşluğa ve bunalıma sevk eden ruhî sorunlardandır. Yaratılış gayesinden habersiz bir insanın, içine düştüğü bunalımdan kurtulup hayattan verim ve zevk alması imkânsızdır. İşte tesbih ve istiğfar, kulun dinî ve manevî hayatına anlam katan iki önemli zikirdir. Kur'ân'da müminlerin olabildiğince Allah'ı zikretmeleri istenmekte⁶, zikirden uzak durmanın kişinin şuur ve bilinçaltı dünyasında şeytanın vesvese ve telkinlerine açık bir alan oluşturacağı bildirilmektedir.⁷ Zira zikir, şeytanın tahakküm ve saldırılarına karşı insanı koruyan bir mekanizma olduğu, hem günümüz insanına, hem de tüm insanlığa hitap eden Kur'ânî bir uyarıdır.⁸ Birer zikir olan tesbih ve istiğfar konusuna geçmeden evvel tezekkür ve tezekkürle bağlantılı olan tefekkür⁹ kavramları üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

1. Tezekkür ve Tefekkür Kavramları

Zikir (ذکر) kelimesi lügatte, “bir şeyi hatırlamak ve anmak,” demektir. Dinî bir kavram olarak da, “Allah'ı anıp unutmamak böylece gaflet ve nisyandan kurtuluş” anlamındadır.¹⁰ Zikir ve tezekkür sözlükte aynı manada olup “hem lisan ile anma hem kalp ile hatırlama/akıldan geçirme” demektir.¹¹ Tefekkür ise, *f-k-r* kökünden türemiş olup sözlük anlamı, insanın zihnî ve aklî faaliyeti, zihnin belli bir şeyi anlamaya yönelik olarak harekete geçmesi, bir konu hakkında fikir ileri sürülmesi demektir.¹²

Kur'an'da tezekkür ve tefekküre vurgu yapan çok sayıdaki ayetin yanı sıra, *zikr* ve *fikr* kökünden gelen birçok kelime bulunmaktadır. ‘z-k-r’ kökünden gelen 290 kelime¹³; *fikr*/tefekürle aynı veya yakın anlamda yüzlerce kelime yer almaktadır.¹⁴

1.1. Kur'ân ve Hadislerde Tezekkür ve Tefekkür

Birbiriyle ilintili iki kavram olan tezekkür ve tefekkür, Kur'an'da akıl sahiplerinin özellikleri arasında yer alır. Tezekkür ve tefekkür neticesinde insan, yaratılışın boş ve tesadüfi olmadığını, evrendeki mükemmel nizamın bir gâyeye mebni olduğunu, kendisinin de başıboş yaratılmadığını anlar. Göklerin ve yerin yaratılışı, gece ile gündüzün birbirinin ardınca gelmesi, akıl yetisine sahip insanı tezekkür ve tefekküre sevk eder. Bu tezekkür ve tefekkür onu, yaratılış ve oluşumun arkasındaki gücü tanımaya ve anmaya götürür. “Hiç şüphesiz

⁶ Ahzâb, 33/41

⁷ ez-Zuhrûf, 43/36.

⁸ Bkz. Zeynep Kaplan, “Zuhruf Sûresi 36. Âyet Bağlamında, Rahmân'ı Zikretmenin Şeytanın Tasallutuna Karşı Koyucu Özelliği”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (6), 2019: 1044-1059.

⁹ Âl-i İmrân 191. âyetinde tezekkürden sonra tefekkür de, akıl sahiplerinin bir özelliği olarak yer alır. Yaratıcının anılması yaratılmışlar üzerinde düşünmeyi gerektirir.

¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, “zikr”, *Müfredât'ü Elfazi'l Kur'an*, thk: Safvan Adnan, (Dımaşk: Daru'l Kalem, 5. Basım, 2011), 327 ; Muhammed b. Ebu Bekr b. Abdulkadir er-Razi, *Muhtâru's-Sihâh*, z-k-r, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1995), 93 ; İbn Dureyd, Ebubekr Muhammed b. el-Hasan, *Cemheretu'l-Luğa*, Thk: Remzî Munir Ba'lebekî, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 1987), 2, 694.

¹¹ Ebû'l-Fazl, Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “z-k-r”, *Lisânu'l-'Arab*, (Kahire: Daru'l Meârif, 1984), 3: 1507. er-Razi, *Muhtâru's-Sihâh*, z-k-r, 93.

¹² İbn Manzûr, “f-k-r”, 1: 235.

¹³ Bkz. Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfazi'l-Kur'ani'l- Kerim*, “z-k-r” md.

¹⁴ Bkz. Tantâvî b. Cevherî, *el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerim*, (Mısır: M. el-Bâbî el-Halebî, 1350/1931, s. 1-3.

göklerin ve yerin yaratılışında, gündüzle gecenin ard arda gelişinde akıl sahipleri için alâmetler vardır. Onlar ayaktayken, otururken ve yaslanmışken Allah'ı anıp göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler"¹⁵ mealindeki âyette ifade edildiği gibi, "akıl sahipleri, Allah inancıyla fikrî araştırmayı bir arada götüren, entelektüel/düşünsel faaliyetlerini tezekkür ve tefekkürün birbirini takip ettiği ve bütünlediği bir aklî yapıyla gerçekleştiren insanlardır.

Zikir, dille anmaktan ziyade Allah'ın hayranlık uyandırıcı kudret belirtilerini tefekkür etmektir. İnsan âleme, ibret ve basiret gözüyle bakıp tefekkür ettikçe tezekkür hâsıl olur. Tefekkür neticesinde hâsıl olan manalar tezekkürle daha berrak bir hal alır. İnsan bir şeyle ne kadar çok meşgul olup tefekkürünü derinleştirirse, o şeyi tanıma arzusu ve anması yani tezekkürü de, o kadar artacaktır.¹⁶

Allah (cc), varlığı kendinden bir Rab'dır ki, hem içimizde, hem dışımızda, hem de evrende meydana gelen bütün olaylarda kendini gösterir. İslâm'da bilgi dâhil her şey sabit ve değişmez bir gerçek olan Allah gerçeğinden ortaya çıkar ve incelemelerini bu temel üzerine oturtur. İnsanın varlığında bu inkâr edilemez gerçek bir öz halinde mevcuttur. Ama insan çeşitli etkilerle bu gerçeği örtmeye girişir, duyularını kapar, kalbi kararır ve tam bir unutkanlığın/gafletin içine düşer. İşte o zaman insana bu kesin gerçeği hatırlatacak deliller ve işaretler gerekir. Evren işte bu delil ve işaretlerle doludur. Kur'ân insana bunları hatırlattığı için *ez-zikir* adıyla anılır.¹⁷

Kur'ân, insanın nisyândan (unutkanlık) kurtulması için ona, söz konusu kavramın zıddı olan "*zikir*"i emretmektedir. Zira zikir, insanın bilinç düzeyini harekete geçirip tüm davranışlarında hakka yoğunlaşmasını ve sürekli onu gözetmesini istemektedir.¹⁸ Bu yüzden Kur'an'da Allah'ın çokça zikredilmesi tavsiye edilmiş, O'nu çok ananlar övülmüş, unutup zikretmeyenler yerilmiştir.

1.1.1. Kur'an'da Zikir

Tezekkür, Kur'an'da zikrin en çok kullanılan şeklidir. Çünkü bu salt bir düşünce olmayıp Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda aklımızı, kalbimizi ve eylemlerimizi o ilâhî irade doğrultusunda yönlendirme niyeti ve gayretidir. İbret ve öğüt alma, tezekkür faaliyetinin bir sonucudur.¹⁹

Kur'ân'da *zikir* kelimesi, genellikle unutmaya ve gafletle zıt anlamda kullanılır.²⁰ İnsan maddî arzularını doyurarak değil, ancak unuttuğu gerçeği hatırlayarak, bu gerçeğe ererek ve

¹⁵ Âl-i İmrân, 3/190-191.

¹⁶ Bkz. Hasan Kâmil Yılmaz, *Tefekkür ve Tezekkür*, Altınoluk Dergisi, Şubat, 144 (1998), 5.

¹⁷ Bkz. Al-İ İmran, 3/57; el-Hicr, 15/6, 9; en-Nahl, 16/43, 44; Enbiya, 21/7, 105; el-Furkan, 25/18, 29; Yâsin, 36/11; Sad, 38/1, 8; Fussilet, 41/41; Zuhuruf, 43/5; el-Kamer, 54/25; el-Kalem, 68/51.

¹⁸ İskender Şahin, "Kur'ân Ekseninde Nisyânın Nedenleri ve Yıkıcı Sonuçları" *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9) 20, 2018, 386

¹⁹ Musa Bilgiz, "Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 2006: 215.

²⁰ el-Araf, 7/205; el-Kehf, 18/28, 63; Zikir kavramının Kur'ân-ı Kerim'de kullanıldığı anlamlar için bkz., Mehmet Soysaldı, "Kur'an'da İbadet ve Zikir Kavramları", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ, 1998, Sayı: 3, s. 1-32.

ermek için de Allah'ı hep zikrederek mutluluğa ulaşır.²¹ Öte yandan insan, zikir ve tefekkür sayesinde nefsi arzularından uzak durur. Yaşadığı hüznün ve sıkıntıların yerini sevinç ve huzur alır. Kalp de sükûnet bulur ve mutmain olur. Kur'ân bu hakikate, “ألا بذكر الله تطمئن القلوب / *Dikkat edin, kalpler ancak Allah'ın zikriyle huzura/doygunluğa ulaşır,*”²² âyetiyle vurgu yapmaktadır.

Namaz da, insana Allah'ı hatırlatan önemli ibadetlerin başında yer alır. Dinin direği hükmünde olan namaz, ameli ibadetlerin en gözdesidir. Günün belirli zamanlarında ifa edilen bu ibadet, müminlerin en önemli özellikleri arasında yer almaktadır.²³ Namaz-zikir bağlantısını ortaya koyan âyetlerden iki tanesi örnek verilebilir:

1- “*Kuşkusuz yalnız ben Allah'ım. Benden başka ilah yoktur. O halde bana kulluk et, beni anmak için namazı kıl.*”²⁴ Ayetteki *واقم الصلوة لذكري / beni anmak için namazı kıl*” ifadesi, namazın kılınışı gayesini ortaya koymaktadır. O da, Allah'ın hatırdaki tutulması, kalb ve dilin O'nun zikriyle meşgul olmasıdır.²⁵

2- “*Kitaptan sana vahy edilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir.*”²⁶ Ayet, namazın Allah'ı hatırlatan bir ibadet olduğuna vurgu yaparak, namaz-zikir ilişkisine dikkat çekmektedir.

Gaflet, kibir ve Allah'ın rahmetinden ümit kesmek, kişiyi Allah'ı anmaktan alıkoyan şeytani hasletlerdendir. Bir âyette, Allah'ın zikrinden yüz çevirene şeytanın musallat olduğu bildirilir: “*ومن يعش عن ذكر الرحمن نقيض له شيطانا فهو له قرين / Rahman'ın zikrinden gafil olana bir şeytan musallat ederiz; artık bu onun arkadaşı olur.*”²⁷ Gurur ve ümitsizlik, Kur'ân'ın kötülediği ahlakî zaaflardır. Bunlardan gurur, küfrü; ümitsizlik de inkârı beraberinde getirir. İlahî ufku kaybolan insan, ya kendi nefsi arzularına ya da sosyal arzulara tapar hale gelir. Yalnız Allah'ı zikretmek, insanı düştüğü bu çukurdan kurtarıp şahsiyetini güçlendirir.²⁸

Zikir ubûdiyetin, Allah'ı hatırlamanın ve ona yakın olmanın belirtisidir. Kur'an'da, “*O'nun zikrinin her şeyden üstün olduğu*”²⁹ vurgulanmış, “*Allah'ın sabah-akşam çokça zikredilmesi,*”³⁰ emredilmiştir. Maverdi (v. 450/1058), *Allah'ın çokça zikredilmesi* ile ilgili iki görüş olduğunu kaydeder: Birincisi, insanın Allah'a dua edip rağbet göstermesi, diğeri de, O'nun rubûbiyetini ikrar edip kendi kulluğunu itiraf etmesidir.³¹ Matûridi (v. 333/944)'ye göre *Allah'ın çokça zikredilmesi*, nimetlerinin anılıp ona şükredilmesini, emirlerinin

²¹ Ali Ünal, *Kur'an'da Ana Kavramlar*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), 35-36.

²² er-Ra'd, 13/28.

²³ Bkz. Müminûn, 23/1-9

²⁴ Tâhâ, 20/14.

²⁵ Kadi Beydâvi, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (Beyrut: Daru'l Marife, 2013/1434), 636; *Kur'an Yolu Tefsiri*, (Ankara: DİB Yay. 2017) 3, 630.

²⁶ el-Ankebût, 29/45.

²⁷ ez-Zuhrûf, 43/36.

²⁸ Bkz. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Ankara: Ankara Okulu Yay. Çev. Alparslan Açıkgenç 4.Baskı, 1998), 64-65.

²⁹ el-Ankebût, 29/45.

³⁰ el-A'râf, 7/205; el-Ahzâb, 33/41-42.

³¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdi, “*en-Nüket ve'l-Uyûn*”, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 409.

hatırlanıp yerine getirilmesini, yasaklarının hatırlanıp onlardan sakınılmasını, azabının hatırlanıp ondan korkulmasını, mükâfatının hatırlanıp rağbet gösterilmesini, büyüklük ve yüceliğinin düşünülüp O'na yönelinmesini ifade eder.³² Allah'ın emrettikleri ameller arasında “çokça” ifadesini zikrullah için kullanıldığını görüyoruz. Bu da, Allah'ın mü'min kullarına olan muhabbetinin bir ifadesi olarak anlamak lazımdır. Kurtûbi (v. 671/1273), Allah'ın *أذکرکم / Beni zikredip anın ki, ben de sizi zikredeyim*³³ ayetiyle ilgili müfessirlerin şöyle dediklerini nakleder: Yüce Allah, ayette İsrailoğullarına Allah'ın nimetini hatırlamaları emrini vermekte, ancak Hz. Muhammed'in ümmetine, verdiği nimetlerini değil, bizzat kendisini anıp hatırlamalarını emretmektedir. Böylelikle diğer ümmetler nimetlere bakıp o nimetleri verene yönelsinler, Muhammed(s)'in ümmeti ise nimetleri verene bakıp üzerlerindeki nimetin büyüklüğünü anlasınlar.³⁴

1.1.2. Hadislerde Zikir

Allah'ı anmak için yapılan her türlü faaliyeti ifade eden zikir, hadislerde en hayırlı ameller arasında gösterilir. Ebu Derdâ (ö. 32/652), Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakleder: “*Size en hayırlı amellerinizi Allah katında en pak olanını, derecelerinizi en fazla yükselten ve sizler için altın ve gümüş infak etmekten, düşmanlarınızla savaş meydanında karşılaşp boyunlarınızı vurmanızdan ve onların da sizin boyunlarınızı vurmasından daha hayırlısını haber vereyim mi?*” diye sordu. Sahabe: -Haber verin, ey Allah'ın Resulü, dediler. O da: “*Allâh'ı zikretmektir.*” buyurdu.³⁵ Muaz b. Cebel'den alınan bir hadiste şöyle buyrulur: “*Kul, kendini Allah'ın azabından kurtarmada Allah'ı anmak (zikrullah)'tan daha müessir bir ameli işlememiştir.*”³⁶ Zikrin ehemmiyetinin vurgulandığı bir başka hadiste “*Rabbini zikredenle zikretmeyenin durumu, diri ile ölüünün durumu gibidir.*”³⁷ denilerek Allah'ı anmaktan geri durmaması noktasında insanlar uyarılmıştır.

Zikrin ehemmiyetini ortaya koyan ayet ve hadislerde, kulluk bilincinin daima canlı tutulması ve mü'minin buna göre hayatını idame ettirmesi hedeflenmiştir. Tezekkür ve tefekkür neticesinde ortaya çıkan kul-Allah ilişkisi tesbih ve istiğfarla daha somut ve anlamlı bir hal alacaktır.

2. Kur'an'da Tesbih ve İstiğfar

2.1. Tesbih Kavramı

el-İsfahânî'ye göre *tesbih* kelimesi, سبح fiilinden türemiş olup tef'il babından mastardır. Kelime anlamı, suda veya havada hızlı bir şekilde hareket etmektir.³⁸ Yıldızlar için kullanıldığında akıp gitme, hareket etme, dönme manasındadır. وهو الذي خلق الليل والنهار والشمس

³² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *et-Te'vilatu'l Kur'an*, Tahk. İbrahim Kaçar, (İstanbul: Mizan Yayınları, 2007), 11, 361.

³³ el-Bakara, 2/152.

³⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebûbeker el-Kurtubî, *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'an*, (Beyrut: Müessesetü'r Risale, 2006), 2, 8.

³⁵ Tirmizî, *Deavât*, 6.

³⁶ Muvatta, *Kur'an*, 24; İbnu Mâce, *Edeb* 53.

³⁷ Buhârî, “*Da'avât*”, 66; Müslim, “*Müsâfirîn*”, 221

³⁸ Rağıb el-İsfahânî, “*sebh*”, 392 ; İbn Manzûr, II, 470 ; el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, I, 372, Tahkik: Ahmed Abdülğafûr Attâr, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979).

والقمر كل في فلك يسبحون /O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir”³⁹ âyetindeki يسبحون kelimesi bu anlamdadır.⁴⁰ Sebh suda ve havada hızlı gitmeyi; tesbih de, Allah’a kullukta hızlı olmayı, kulun Allah’a ibadet gayesiyle kötülüklerden hızla uzaklaşmasını ifade eder.⁴¹ Sübhanallah ise, Allah’ı eş ve çocuk edinmeden ve tüm eksik sıfatlardan tenzih etmek anlamındadır.⁴² Cürcânî’ye (v. 816/1413) göre tesbih, Allah’ı hudûs ve imkân gibi (sonradan ortaya çıkan ve varlığının vâcip olmayıp mümkün olması gibi) eksikliklerden tenzih etmektir.⁴³

Zikr, şükr, hamd⁴⁴ ve secde tesbihle ilintili olan kavramlardır.⁴⁵ Tesbîh kavramıyla anlam yakınlığı olan bir başka kelime takdistir.⁴⁶ Lügat anlamı tathir (temizlemek) olan takdisin⁴⁷ istilâhî anlamı ise, Allah’ı, O’nun yüceliğine lâyık olmayan şeylerden, bütün noksanlıklardan tenzih etmektir.⁴⁸ Tesbihin daha geniş bir anlam alanına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Zira tesbih, tevhid ve ubudiyet ilkesinin gereği olarak Allah’ı tüm eksik sıfatlardan tenzih etmek, ibadete müstahak tek varlık olduğunu kabul etmektir. Tesbih ile tenzih edilen bu yaratıcının şirk koşulmaktan uzak, hamd/övgüye layık, sevilen, yardımcı istenilen, bütün güzel sıfatlarla muttasıf tek ilah olduğunu dile getirmektir. Bu yönüyle tesbih, tevhid inancını yerleştiren ve güçlendiren bir kavram olup insanlığın yaşam serüveninde işine en çok yarayacak ve kendine yabancılaşmasını engelleyecek temel ilkedir.⁴⁹

2.1.1.Kur’an’da Tesbih Kelimesi

Tesbih kelimesinin türediği kök olan “s-b-h” fiili, Kur’an’ın yaklaşık 90 âyetinde geçer. Kimi sürelerin hemen başında varlıkların Allah’ı tesbih ettiğinden söz edilir. Bu ayetlerde tesbih kelimesi, bazen mâzi,⁵⁰ bazen muzâri,⁵¹ bazen de mastar⁵² kalıbıyla yer almaktadır. Tesbihin özellikle emir kipiyle yer alması insana bir sorumluluk yüklemekte ve bu sorumluluğun gereğini yerine getirmesi kendisinden talep edilmektedir.

³⁹ el-Enbiyâ, 21/33.

⁴⁰ Tantâvî bu âyetin tefsiri bağlamında şunları kaydeder: “Bu âyet, Allah’ın kudret ve vahdaniyetine delalet eder. Allah kudretiyle gece gündüzü güzel bir düzen içinde yaratmış, güneş ve ay kendi yörüngesinde ve yolunda hareket eder, bu hızlı ve düzenli hareketlilik adeta suda yüzen bir yüzücünün bilinçli olarak yaptıklarına benzer. Fiildeki zamir akıllılar içindir. Kendilerine nispet edilen yüzmeye fiili de, akıllı varlıkların eylemidir. الشمس والقمر رأيتهم لي ساجدين. âyetinde olduğu gibi (Muhammed Seyyid Tantâvî, *Tefsiru’l Vasit*, (Kahire: Mecmu’l Ulumü’l İslamiyye, 1992), 2, 1112.

⁴¹ el-İsfahânî, “sebh”, 392.

⁴² İbn Manzur, “sebh”, 4: 1914.

⁴³ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 3. Baskı, 1988), 57.

⁴⁴ Tesbîh-hamd arasında şöyle bir ilişki kurulmuştur: Tesbîh, Allah’ı şer (kötülük) olan şeyleri yapmaktan ve şerle muttasıf olmaktan tenzih etmek anlamına gelirken; hamd da, O’nun bütün hayırlarla muttasıf olduğunu belirtmek anlamına gelmektedir. (Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi Tefsiri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, trs.) IX, 63; Celil Kiraz, “Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah’ı Tesbîh Etmesi”, Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4. Celil Kiraz, a.g.m., s.4.

⁴⁵ Bkz Yaşar Ünal “*Tesbih Kavramı Üzerine*” Dini Araştırmalar, Temmuz – Aralık, 2012, 163-184.

⁴⁶ Bkz. Kiraz, “*Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah’ı Tesbîh Etmesi*”, 4.

⁴⁷ el-Cevherî, *es-Sihâh*, 3, 960; el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 65.

⁴⁸ el-İsfahânî, *Müfredat*, 660; el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 65.

⁴⁹ Ünal, *Tesbih Kavramı Üzerine*, 180.

⁵⁰ el-Hadid, 57/1; el-Haşr, 59/1; es-Saff, 61/1.

⁵¹ el-Cuma, 62/1; et-Teğabun, 64/1.

⁵² el-İsrâ 17/1;

2.1.2. Varlıkların Tesbih Dili

Ayetlerde dağların, meleklerin, kuşların, taşların, hayvanların, yıldızların, gök gürültüsü vs. kâinattaki bütün varlıkların Allah'ı tesbih ettiğini, ancak insanların söz konusu varlıkların bu zikrini anlamadıkları dile getirilir.⁵³ Bu âyetlerden bir tanesi şöyledir:

“ *Yedi kat / تسبح له السماوات السبع والأرض ومن فيهن وأن من شيء إلا يسبح بحمده ولكن لا تفقهون تسبيحهم* / *gök, yeryüzü ve bunların içinde bulunan varlıklar Allah'ı tesbih ederler. Her şey O'nu hamd ile tesbih eder. Ancak, siz onların (Allah'ı) tesbihlerini anlamazsınız.* ”⁵⁴

İnsan dışındaki varlıkların Allah'ı tesbih etmesi konusu âlimler arasında farklı değerlendirilmiştir. Ayette sözü edilen tesbih kimine göre hakiki, kimine göre mecazi bir anlam taşımaktadır. Her iki görüşü kabul edenler de vardır. İnsanlar ve melekler gibi şuurlu varlıkların bilinçli olarak Allah'ı tesbih etmeleri mümkün ve vâkidir. Diğer canlı ve cansız varlıkların tesbihi ise, ya hal diliyle ya da Allah'ın kendilerine verdiği ancak anlayamadığımız özel bir dil iledir.⁵⁵ Varlıkların kendilerine özgü bir dille yapmış oldukları tesbihi insanlar anlayamayabilir⁵⁶. Sırlarla dolu olan evrende her şey, Allah'ın iradesi ve tesis ettiği düzen içinde işlemekte, O'nun varlığına ve birliğine tanıklık etmektedir.

2.1.3. Meleklerin Tesbihi

Melekler kulluktan bir an bile geri durmayan, Allah'ı övgüyle tesbih eden ve müminler için istiğfarda bulunan varlıklardır. Meleklerin bu özelliğine dikkat çekilen bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

“ *Arş'ı / الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا ...* / *Arş'ı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar rablerini hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler.* ”⁵⁷ Razi'ye göre (v.606/1210), Meleklerin Allah'ı hamd ile tesbih etmeleri, Allah'ın emrine saygının (التعظيم لامر الله); müminler için dua edip onların bağışlanmasını dilemeleri de yaratılmışlara şefkatin (الشفقة على خلق الله) ifadesidir.⁵⁸

Diğer ayet ise, şu şekildedir:

“ *تكاد السماوات يتفطرن من فوقهن والملائكة يسبحون بحمد ربهم ويستغفرون لمن في الأرض ألا إن الله هو* / *Gökler (haşyetten) neredeyse üstlerinden çatlayacak. Melekler de rablerinin yüceliğini hamd ile dile getiriyorlar ve yerdekilerin bağışlanmasını diliyorlar. İyi biliniz ki bağışlaması ve merhameti sınırsız olan ancak Allah'tır.* ”⁵⁹

Bu âyetler, tesbih ve istiğfarın Allah'ın rahmet ve mağfiretini harekete geçiren iki hayırlı amel olduğunu ortaya koymaktadır. Meleklerin Allah'ı tesbih etmeleri ulûhiyete

⁵³Bkz. er-Ra'd, 13/13; el-İsrâ, 17/44; el-Hac, 22/18; en-Nûr, 24/41; er-Rahmân, 55/6; el-Haşr, 59/24.

⁵⁴ el-İsrâ, 17/44.

⁵⁵ Şihâbuddin Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l Arabî, tsz.), 15, 83; Râzî, “*Mefatihul Gayb*”, (Beyrut: Daru'l Fikr, 1981), 20, 219 ; Kur'an Yolu Tefsiri, 3, 485.

⁵⁶ Günümüzde madde üzerinde yapılan ilmi araştırmalar neticesinde atom altı dünyanın canlı bazı tezahürler gösterdiğini bu da, nesnelere zikrinin hakiki olabileceğini destekleyecek mahiyettedir. (Bkz. Hayati Aydın, “Kur'an'da Tesbih Bağlamında Kainattaki Şuur” *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 2009).

⁵⁷Mü'min, 40/7.

⁵⁸ Razi, *Mefatihü'l Gayb*, 17, 34.

⁵⁹ Şûrâ, 42/5.

müstahak tek varlığın O olduğunu gösterir. Bu ifade ayrıca, müşriklerin melek tasavvurlarındaki yanlışlığı gidermek içindir. Çünkü melekler, müşriklerin iddia ettiği gibi ne Allah'a ortaklıklar, ne de şefaet etme yetkisine sahiptirler. Melekler, hamd ile tesbih etmek suretiyle müşriklerin Allah'a izafe ettikleri batıl sözlerden Allah'ı tenzih etmekte ve O'nu layık olduğu şekilde yüceltmektedirler.⁶⁰ Meleklerin yeryüzündekiler için istiğfarda bulunmaları da onlar için güvencedir. Çünkü âyetin başındaki “neredeysse göklerin üstlerinden çatlayacağı” ifadesi, kimi müfessirlere göre müşriklerin Allah'a çocuk isnad etmelerinden dolayıdır.⁶¹

Canlı-cansız kâinattaki bütün varlıklar Allah'ı tesbih etmektedir. Allah, dilediği şekilde bu varlıklarda tasarrufta bulunmaktadır. Her şey O'nun emrinin karşısında teslimiyet içerisinde. İnsanın, yeryüzünün en kıymetli varlığı olarak Allah'ı tesbih etmekle emrolunması ve meleklerin dahi onun için istiğfarda bulunması, Allah katındaki değerli konumuna işaret etmektedir.

2.1.4. Tesbih-Namaz İlişkisi

Allah'ı hatırlatan⁶² ve vakitleri belirlenmiş bir ibadet olan⁶³ namaz, tesbih ile ifade edilmektedir. Bu da, ubûdiyette gâyenin Allah'ı tesbih ve kullukta sebat etmek olduğunu ortaya koymaktadır.

“*Öyle ise / فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون وله الحمد في السماوات والأرض وعشيا وحين تظهرون*” akşama girdiğinizde, sabaha kavuştuğunuzda, Allah'ı tesbih edin. Göklerde ve yerde her türlü övgü O'na mahsustur. Gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde de O'nu tesbih edin”⁶⁴ âyetleri, tesbih-namaz ilişkisine vurgu yapmaktadır. Bazı müfessirler âyette geçen “tesbih/sübhân” ifadesiyle namaz kılmanın kastedildiği ve beş vakit namaza işaret bulunduğu kanaatini taşır. Kimi müfessire göre ise, buradaki tesbihin gayesi “tenzih” yani Allah'ı yüceltmek, her türlü noksanlıktan uzak bilip övgüyle anmaktır.⁶⁵ Ayet insana yaratıcısını ve yaratılış amacını hatırlatarak günün belirlenmiş vakitlerinde, kendisinden Rabbini tesbih etmesi istenmektedir.

2.2. İstiğfâr Kavramı

İstiğfar, sülâsî-mezid bir fiil olan استغفر fiilinin masdarı olup غفر kökünden türemiştir. غفر fiilinin sözlük anlamı, “örtmek, üzerini kapatmak” demektir. غفر الله ذنوبه , Allah günahlarını bağışladı, günahlarını örttü, demektir. Mastarı ise, غفران dır. Hadiste yer aldığı üzere, Hz. Peygamber helaya girdiğinde, “غفرانك /Senden bağışlanma dilerim” derdi.⁶⁶

⁶⁰Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî-Te'vilâtü ehli's-sünne*, 9/103; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/209; Ebû Abdillâh b. Ömer b. el-Hasan b. El-Hüseyn et-Teymî er-Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, 3. Baskı (Beyrût: Dâru İhyâit't-türâsî'l-Arabî, 1420), 27/578; Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an*, 16/4; Vehbe b. Mustafâ ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr* 2. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Fikr el-Muâsır, 1418), 25, 26.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'an*, 9/102; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4, 208; 5, 76.

⁶² Tâhâ, 20/14.

⁶³ en-Nisâ, 4/103.

⁶⁴ er-Rûm, 30/17-18.

⁶⁵ Kur'an Yolu Tefsiri, 4, 299-300.

⁶⁶ Böyle dua etmesi iki sebepten dolayı olduğu söylenir: 1. Allah'ın verdiği nimetlere şükretme konusunda kendisini kusurlu görmesi. 2. Helâda bulunduğu süre zarfında Allah'ı zikretmekten geri durması.(Bkz. İbn Manzûr, “ğuf”, 5: 3273.)

Mağfiret/ مغفرة ise, günahların örtünmesi ve bağışlanması (aff) demektir.⁶⁷ Dinî bir kavram olarak istiğfar, kulun söz ve eylemleriyle Rabbinden bağışlanma dilemesidir.⁶⁸ Başka bir ifadeyle istiğfar, insanın Allah'tan başka dualara icabet eden ve tövbeleri kabul eden bir gücün olmadığını bilmesi böylece kulluğunun idrakinde olmasıdır. İstiğfar sadece dil ile yapılan bir davranış olmayıp kalp ile de gerçekleştirilmesi gerekir. Hatta kalp ile yapılmayan istiğfar yalancılara istiğfarına benzetilmiştir.⁶⁹

2.2.1. Kur'an ve Hadislerde İstiğfâr

Kur'an'da istiğfarın emredilme hususu, herhangi bir zaman ve mekân belirtilmeksizin birçok âyette yer almaktadır.⁷⁰ Allah'ın kullarına tekraren istiğfarı emretmesi, mükellef olan hiçbir varlığın istiğfardan geri kalamayacağını açık bir delildir. Peygamberler dahi, her insanın fitratında bulunan ve insan olmanın gereği olarak görülen acelecilik ve zayıf yaratılmışlık gibi zaafardan nasiplerini almışlardır. Nihayetinde bazen istemedikleri halde hata edebilmişlerdir. Bu bağlamda Allah'a sığınıp O'nun engin mağfiretini umarak istiğfarda bulunmuşlardır.⁷¹

Ayetler incelendiğinde şöyle bir hakikate rastlanmaktadır. İnsanoğlu hak yoldan ayrılıp batıl yollara sapınca, Allah'ın peygamberleriyle alay edip katından gelebilecek olan azabı küçümseyince, sünnetullaha aykırı hareket edip ekin ve nesli bozmaya kalkınca,⁷² helal ve harama riayeti terk edip verilen nimetlere nankörlük edince, Allah'ın azabı ve gazabı kaçınılmaz olur. Buna mukabil Allah, kendisine iltica edip bağışlanma talebinde bulunan kullarına azap etmeyeceğini de bildirir. Bu minvalde, وما كان الله معذبهم وهم يستغفرون / “İstiğfarda buldukları sürece de Allah onlara azap edecek değildir.”⁷³ ayeti örnek verilebilir. İstiğfarda buldukları müddetçe, Allah'ın kullarını bağışlayacağı durumu, şu hadisle de desteklenmiştir: “İblis, Rabbine: “Azametime yemin olsun ki, ruhları (bedenlerinde) olduğu sürece insanları saptırmaya devam edeceğim,” demişti. Allah da: “Azametime yemin olsun ki, onlar aff diledikleri müddetçe, ben de onları aff edeceğim.” diye karşılık vermiştir.”⁷⁴ Allah'ın, tevbe ve istiğfarda bulunan kullarını sevdiği ile ilgili benzer şekilde birçok nass bulunmaktadır.⁷⁵

Kalbinin katılaştığını ve rızkının daraldığını düşünenlerin, çocuk sahibi olmak isteyenlerin, yağmur ve ilahî rahmetin inmesini bekleyenlerin başvuracakları eylem istiğfardır. Âyetler, istiğfarda bulunmanın bereket ve rahmet vesilesi olacağını ortaya koymaktadır “فقلت استغفروا ربكم إنه كان غفارا يرسل السماء عليكم مدرارا ويمددكم بأموال وبنين ويجعل لكم جنات ويجعل لكم أنهارا / “Dedim ki: “Rabbinizden günahlarınızın bağışlanmasını dileyin; O, çok bağışlayandır. (ve O’ndan dileyiniz ki) üzerinize gökten bolca yağmur indirsün. Mallar ve

⁶⁷ İbn Manzûr, “ğufr”, 5, 3274.

⁶⁸ el-İsfahânî, “ğufr”, 609.

⁶⁹ el-İsfahânî, “ğufr”, 609-10.

⁷⁰ Bkz. el-Bakara 2/199, en-Nisâ 4/106, el-Mâide, 5/74).

⁷¹ Hasan Saraoğlu, “Kuran Ayetleri Işığında Hz Âdem’in İstiğfarı”, *Harran İlahiyat Fakültesi Dergisi*” 41 (Haziran 2019), 209-227.

⁷² el-Bakara, 2/205.

⁷³ el-Enfâl, 9/33.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3; 29.

⁷⁵ el-Bakara, 2/222; Hûd, 11/90 ; el-Mümtehine, 60/12.

oğullar vererek sizi desteklesin, size bahçeler versin ve sizin için ırmaklar akıtsın."⁷⁶ Matûridi'nin âyetle ilgili yorumu şu şekildedir: "Muhtemeldir ki Hz. Nuh'un kavmi büyük ve sıkıntılı bir durumla karşı karşıyadır. Bu da, onların içinde buldukları küfrün bir sonucudur. Eğer inkârdan vazgeçer, günahların bağışlanması için Allah'tan yardım talep ederlerse, Allah da, onların bu taleplerine icabet edecektir. Çünkü -kimi tevîl ehline göre- Allah, âyetlerde geçen nimetleri onlardan alıkoymuştu. Nuh (a.s) da, onlara bu durumu hatırlatmıştı."⁷⁷

Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, insanlarla yağmur duasına çıktığı sırada, bir süre onlardan ayrılıp istiğfarda bulunur. Yanındakilerden bazıları, "ne yaptın da yağmur yağdı ya Ömer?" diye sorduklarında, "Göklerin anahtarları ile istekte buldum ve yağdı" diyerek bu âyetleri okumuştur.⁷⁸

İstiğfarda bulunmanın önemi hâdislerde şöyle dile getirilir: "Bir kimse istiğfârî dilinden düşürmezse, Allah, ona her darlıktan bir çıkış, her üzüntüden bir kurtuluş yolu gösterir ve ona beklemediği yerden rızık verir."⁷⁹ "Her kim, Seyyidü'l-İstiğfârî⁸⁰ (istiğfârî en büyüğü, efendisi anlamında bir ifade), sevabına ve faziletine bütün kalbiyle inanarak gündüz okur da, o gün akşam olmadan ölürse cennetlik olur. Yine her kim, sevabına ve faziletine gönülden inanarak gece okur da, sabah olmadan ölürse cennetlik olur."⁸¹

Görülüyor ki Allah'ın kullarından talep ettiği istiğfar, onun işlediği hata ve günahların bağışlanmasına vesile olan, dünya ve ahiretteki olumsuzluklardan koruyan ilahi bir ikramdır.

2.2.2. İstiğfarın Lüzumu ve Tevbe ile İlişkisi

İnsan, hata ve günah işlemeye meyilli bir varlık olarak yaratılmıştır. O, Mevla'sının belirlediği sınırların dışına çıkabilir. Bu durumda kulun yapması gereken eylem istiğfardır. İstiğfar, insanın hatasını ve acziyetini itiraf ederek samimi bir şekilde Allah'tan af dilemesidir. İstiğfarda ihlas ve azim olmalıdır. Allah günah ve hatada ısrar edenlere rıza göstermez⁸². Günahın en büyüğü olan şirki asla bağışlamaz⁸³. Dolayısıyla kendisi için istiğfar talebinde bulunulan kişinin inanç konusunda bir problem yaşamaması lazımdır. Allah, en seçkin kulları olan peygamberlerine dahi inkârda ısrar eden yakınları için istiğfarda bulunmayı uygun bulmamıştır. İbrahim (as)'ın babası için istiğfarda bulunması bunun bir

⁷⁶ Nûh, 71/10-13.

⁷⁷ Ebu Mansûr el-Matûridi, "Te'vilatü'l Kur'an" (İstanbul: Daru'l Mizan, 2007), 16, 132-133.

⁷⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebûbekr el-Kurtubî, *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'an*, (Lübnan-Beyrut: Müessesetü'r Risale, 1. Baskı, 2006), 21, 254.

⁷⁹ Ebû Dâvûd, *Vitir*, 26.

⁸⁰ Seyyidü'l-İstiğfârî duasının metni ve anlamı şöyledir:

اللهم أنت ربي لا إله إلا أنت، خلقتني وأنا عبدك، وأنا على عهدك ووعدك ما استطعت، أعوذ بك من شر ما صنعت، أبوء لك بنعمتك علي، وأبوء بذنبي، فاغفر لي فإنه لا يغفر الذنوب إلا أنت، /Ey Allah'im, Sen benim Rabbimsin. Senden başka ilâh yoktur. Beni sen yarattın. Ben Senin kulunum; gücümün yettiği ölçüde Senin ahdin ve va'din üzere bulunmaya gayret ediyorum. Yaptığım kötülüklerin şerrinden Sana sığınyorum. Üzerimdeki nimetlerini itiraf ediyorum, günahımı da itiraf ederim. Beni bağışla, çünkü Senden başka günahları bağışlayan yoktur." (Buhârî, Deavât, 2).

⁸¹ Buhârî, *Deavât*, 2; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 100-101.

⁸² Âl-i İmran, 3/135.

⁸³ en-Nisâ, 4/48.

örneğidir.⁸⁴ Kur'ân, Allah'a ve peygambere inanmayan, nifakı belli olan kimseler için istiğfarda bulunmasının hiçbir netice vermeyeceğini bildirmiştir: “Onlar için ister bağışlanma dile, ister dileme (fark etmez.) Onlar için yetmiş kez bağışlanma dilesen de, Allah onları asla affetmeyecektir. Bu, onların Allah ve Resûlünü inkâr etmiş olmaları sebebiyledir. Allah, fasık topluluğu doğru yola iletmez.”⁸⁵

Burada istiğfar-tevbe ayırımına dikkat çekmek isteriz. İstiğfar, bir peygamberin (yukarıdaki ayette geçtiği gibi) veya herhangi bir mü'minin hem kendisi hem de diğer müminler için Allah'tan bağışlanma talep etmesidir. Tevbe ise; daha çok insanın kendi durumu ile ilgilidir. Zira tevbe, işlenen günahın veya kabahatın günah olduğunu bilip, onu terk ederek Allah'a dönmek, O'ndan af ve mağfiret dilemek yaptıklarından pişmanlık duyup Allah'a yalvarmak demektir.⁸⁶

2.3. Tesbih ve İstiğfarın Önemi ve Gerekliliği

Tesbih ve istiğfar, insanı Rabbiyle buluşturan iki önemli ibadettir. Bu iki ibadetin ayetlerde tekraren zikredilmesi, Allah'ın kullarına bir ihsanı olarak anlamak lazımdır. Zira Allah, insanı yeryüzünün en seçkin varlığı olarak yaratmış, ona şeref ve üstün bir değer bahşetmiştir. Yaratılış gayesi düşünüldüğünde, insanın iki temel görevinin olduğu görülmektedir:

1. Yaratıcının varlığını kabul etmek. (İman)

2. Yaratılmış bir varlık olarak Yaratıcı güce olan ihtiyacını her an hissedip O'ndan gafil kalmamak. (Ubudiyyet)

İnsan, nimet ve taksir arasında bir hayatı yaşamaktadır. O, Allah'ın nimetleri sayesinde hayatını idame ettiği halde, kimi zaman bu nimetlerin değerini idrak edememektedir. Verilen nimetlere şükretmek ve nimeti verene hamd etmek, onun kulluk görevi olduğu gibi, kendisini kusurlu gördüğünde, nimeti vereni hatırlayıp O'ndan istiğfar talep etmek de, onun kulluk görevidir.

Hasan Basrî'nin (v. 110/728) hamallık yapan bir adamla diyalogu şöyle hikâye edilir: Hasan, eşyalarını taşıyan adamın yolda sürekli “*Elhamdülillah, Estağfurullah*” diyerek Allah'a hamd ettiğini ve O'na istiğfarda bulunduğunu görür. Eve varınca hamala dönüp “bu iki zikirden başkasını bilmez misin? diye sorar. Hamal bunun sebebinin şöyle izah eder: “Hayata bakınca iki şey dikkatimi çekiyor. 1. Allah'ın bana verdiği nimetler. 2. Benden kaynaklanan kusur ve günahlar. Allah'ın üzerimdeki nimetleri için O'na hamd etmem icap ettiğini; kulluktaki kusurlarımdan dolayı da, O'na istiğfarda bulunmam gerektiğini düşünüyorum.” Bunun üzerine Hasan Basrî kendi kendine: “Hamal senden daha bilgili, ey Hasan!” diye mırıldanır.⁸⁷

⁸⁴ Tevbe, 9/114.

⁸⁵ Tevbe, 9/80.

⁸⁶ Tevbe kavramı ile ilgili bkz. Soysaldı, Mehmet, “İslâm'da Tevbe”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, Mayıs-2001, Sayı: 6, s. 81-90.

⁸⁷ Benzer bir anlatım için bkz. Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbn Ebi Dünya, *Kitabü'ş Şükür*, (Mısır: Matbaatü'l Menar, 1. Baskı, 1930/1349), 15 ; <https://www.al-fateh.net/fateh-d/fa-09-264/hammal.htm>. Erişim, (14.04.2022).

Allah'ı anmanın ve O'na dayanmanın ifadesi olan tesbih ve istiğfar, Allah-kul arasındaki ilişkinin kanıtı olarak Kur'ân'da birçok âyette birlikte yer almıştır.⁸⁸

Nasr Sûresinin son âyetinde, “*فسيح بحمد ربك واستغفره / Rabbine hamd ederek şanınin yüceliğini dile getir ve O'ndan af dile*” denilerek müminlerden, Allah'ı hamd ile tesbih etmeleri ve O'ndan mağfiret dilemeleri istenmiştir. Burada müminlere, kazandıkları başarının, benimsedikleri dinin yerleşip yayılması şeklindeki nimetlere karşılık, Allah'a hamd-ü senada bulunmaları, mânevî sahada gelişmeleri için Allah'tan mağfiret dilemeleri yönünde mesaj verilmektedir.⁸⁹ Kadı Beydâvî (v.685/1286), *hamd ile tesbih'e* iki şekilde mana verilebileceğini kaydeder. Bir manaya göre sözü geçen ayet, “Kimsenin hatırına gelmeyeceği bir şekilde Allah'ın bu işleri kolaylaştırmasına (zafer nasip etmesine) hayretle, O'nu hamd ile tesbih ederek ve nimetlerine şükrederek O'nun için namaz kılmayı” emretmektedir. Hz. Peygamber Mekke'yi fethettiğinde bu emre binaen, önce Kâbe'ye varmış ve orada sekiz rekât namaz kılmıştır.

Bir başka manaya göre *hamd ile tesbih* emri, “müşriklerin söyledikleri şeylerden Allah'ı tenzih etmeyi, va'dini yerine getirdiği için de O'na hamd-ü senâda bulunmayı” ifade etmektedir.⁹⁰ Âyette aynı zamanda, müminlerden zorluklar karşısında Allah'a güvenip bağlılıklarını sürdürmeleri istenmekte, bolluk ve emniyet içinde olduklarında da, Allah'ı anmaktan (tesbih ve istiğfar) geri durmamaları tavsiye edilmektedir.

Tesbih ve istiğfarın talep edildiği bir başka ayette “*فاصبر إن وعد الله حق واستغفر لذنبك وسبح / بحمد ربك بالعشي والإبكار (Resulüm!) Sen şimdi sabret, çünkü Allah'ın vaadi mutlaka gerçekleşir; günahının bağışlanmasını iste ve sabah akşam rabbini hamd ile tesbih et.*”⁹¹ buyurulmuştur.

Müfessirler, bu âyette yer alan “*günahının bağışlanmasını dile!*” buyruğunun, Hz. Peygamber'in nübüvvetten önceki hatalarıyla ilgili olduğunu⁹² veya bu emrin asıl muhatabının Resûlullah'ın şahsında onun ümmeti olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü tevbe ve istiğfar birer ibadettir.⁹³ Dolayısıyla buradaki hitap hem Hz. Peygamberi, hem de onun şahsında tüm müminleri kapsamaktadır. Nitekim hadislerinde, kendisinin günde yetmiş veya yüz kere istiğfar ettiğini ifade etmiştir.⁹⁴ Âyetten yola çıkarak tesbih ve istiğfarın, müminlerin bir özelliği olarak zikredildiğini, Hz. Peygamber'e ve tüm müminlere emredildiğini söyleyebiliriz.

⁸⁸ Bkz. el-Bakara 2/30; el-Hicr, 15/98; el-İsra 17/44; el-Mü'min, 40/55, en-Nasr, 111/ 3.

⁸⁹ M. Kâmil Yaşaroğlu, Nasr Sûresi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 32: 416-417.

⁹⁰ Nasiru'd Din eş-Şirazi el-Beydavi, *Tefsiri'l Beydavi / Envârü't-Tenzi ve Esrarü't Te'vil*, (Lübnan- Beyrut: Darü'l Ma'rife, 1. Baskı, 2013), 1126.

⁹¹ Mü'min, 40/55.

⁹² Razi, Peygamberlerin ismet sıfatlarını tenkit edenler bu ayete tutunduklarını söyler ve der ki: “Günahının bağışlanmasını iste ifadesini, daha uygun ve efdal olanı yapmaktan dolayı tevbe etmek manasına; ya da, nübüvvetten önce peygamberlerden sadır olan hatalardan tevbe etmeleri anlamına hamlederiz.” (Fahru'd-din er-Râzî, *Tefsir-i Kebir (Mefatihü'l- Ğayb)*, Trc: Suat Yıldırım ve arkadaşları), (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 19: 316-317.)

⁹³ Hayreddin Karaman vd, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*: 4, 668-669.

⁹⁴ bkz. Buhârî, “*Da'avât*”, 3.

2.4. Tesbih ve İstiğfârın Faydaları ve Kazanımları

Nasslardan yola çıkarak Allah'ı tesbih etmenin ve O'na istiğfarda bulunmanın insana kazandırdığı dinî ve psikolojik pek çok faydasından söz edilebilir. Bunlardan bir kısmı şu şekilde sıralanabilir:

1. Tesbih ve istiğfâr, Allah'ı zikretmenin ve ona dayanmanın tezahürü olup, kalbi ve ruhu teskin eden iki önemli zikirdir. “*Dikkat edin, kalpler ancak Allah'ın zikriyle huzura ulaşır,*”⁹⁵ âyeti buna işaret eder.

2. Allah'ı tesbih etmek, sıkıntıları giderir, zorlukların ve musibetlerin üstesinden gelinmesine sebep olur. *فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ لَلَّيْتُ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ / Eğer o, Allah'ın şanını yüceltenlerden olmasaydı kıyamete kadar balığın karnında kalacaktı.*⁹⁶ âyeti, peygamber dahi olsa sıkıntıyla karşılaşan kullara ümit ve çıkış yolu va'd etmektedir.⁹⁷

3. Allah'ı tesbih etmek, günahlara kefarete sebep olur ve onların bağışlanmasına sebep olur.⁹⁸ Bir hadiste şöyle buyrulur: “*Bir kimse günde yüz defa (سبحان الله وبحمده) derse, onun günahları deniz köpüğü kadar bile olsa hepsi bağışlanır.*”⁹⁹

4. Tesbih ve istiğfâr neticesinde kişi yüce Allah'ın sevgisine ve rızasına nail olur.¹⁰⁰

5. Şeytanın vesveselerinden ve tasallutundan korunmuş olur.¹⁰¹

6. Rızık kapıları açılır, mallarda ve evlatta bereket hasil olur.¹⁰²

7. Hayra, berekete ve rahmete sebep olup toplumu maddî ve manevî felaketlerden korur. Musibet ve belaları defeder.¹⁰³

8. İnsanı küfür, nifak ve gafletten alıkoyar.¹⁰⁴

9. Bu iki ibadet, namaz ve oruç gibi belli bir vakte münhasır olmadığından günün her saatinde bunların sevabından yararlanmak mümkündür.

Görülüyor ki, tesbih ve istiğfâr, dünyevî keder ve endişelerden ve herkesin korktuğu ölüm ve ötesi sıkıntılarında kurtulmasına vesile olmakta; insana Allah'ı, varoluş gayesini, ahireti ve saadet yurdunu hatırlatmaktadır.

⁹⁵ er-Rad, 13/28.

⁹⁶ es-Saffât, 37/143-144; Enbiya, 21/87.

⁹⁷ Enbiyâ sûresinde, Yunus (as), hatasını anlayıp “balığın karnında/karanlıklar içinde” iken, “*لا إله إلا أنت سبحانك إني كنت من الظالمين / Senden başka hiçbir ilah yoktur. Seni (tüm noksanlıklardan) tenzih ederim. Gerçekten ben nefsimi zulmedenlerden olmuşum.*” diyerek Allah'a yalvardığı, duasının kabul edildiği ve böylece içinde bulunduğu sıkıntı ve üzüntüden kurtulduğu bildirilmektedir. O'nun Allah'ı zikretmesi tesbih ile meşgul olması kendisi için bir kurtuluş vesilesi olmuştur.

⁹⁸ Ali İmran, 3/135; en-Nisâ, 4/106,110, el- Müzemmil, 73/20.

⁹⁹ Buhârî, *Bed'ü'l-halk* 11; *Daavat*, 64, 65; Müslim, *Zikir*, 28.

¹⁰⁰ Hûd, 11/90; Meryem,19/47.

¹⁰¹ Tirmizi, *Emsal*, 3, (2867) ;Buhâri, *Daavât*, 54.

¹⁰² Hûd, 11/3, 52; Nuh, 71/10-13.

¹⁰³ el-Enfâl, 8/33, es-Saffât, 37/143-144.

¹⁰⁴ Müminûn, 23/110,

Sonuç

İnsan, ilim sayesinde Rabbini, nefsinin ve diğer varlıklardan üstün olan özelliklerini tanımaya ve bilir. Kur'ân, Allah'tan en çok haşyet duyanların ilim erbabı olduğunu (Fâtır, 35/28), tezekkür ve tefekkürü ihmal etmeyenlerin de akıl sahipleri olduğunu (Âl-i İmrân, 3/191) dile getirir. Tefekkür faaliyeti neticesinde tezekkür hâsıl olur. Tezekkür sayesinde yaratıcı kudretin varlığı kabullenilmiş olur.

Yaratılış gayesi ve yaratan-kul ilişkisi açısından düşünüldüğünde, insanın görev ve durumu ile ilgili bilinmesi gereken iki hakikat vardır. Birincisi, yaratıcının varlığının ve birliğinin kabul edilmesi; diğeri de, insanın yaratılmış bir varlık olarak Yaratan'ın lütuf ve yardımına her an muhtaç bir konumda olmasıdır. İşte bu noktadan hareketle insana düşen görev, kendisine sonsuz nimetleri bahşeden Rabbini övgüyle yâd etmesi/anması ve bir kusur işlediğinde O'ndan af ve mağfiret dilemesidir. Bu, hem insanın kulluk görevi hem de kulluğun gereğidir.

İnsanlara bir hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'ân'ın, hayatın her alanına ışık tutan emir ve tavsiyeleri bulunmaktadır. Hem evreni var eden ve yöneten Allah'ın yüceliğinin ve tüm kusurlardan uzak bir yaratıcı olduğunun tezahürü olan *tesbih*, hem de kusur ve hatadan müstağni olmayan insanın, aciziyetini itiraf ederek, Rabbine yakarışının ifadesi olan *istiğfar*, Kur'ân'da sıkça emredilen bu tavsiyelerdendir. Zikir ubûdiyetin, Allah'ı hatırlamanın ve ona yakın olmanın belirtisidir. Allah-varlık iletişimini ortaya koyan ve “*iki Kur'ânî reçete*” diye tabir ettiğimiz tesbih ve istiğfar, Kur'ân ve sünnette önemi haiz konular arasındadır. Allah'ın zikrinden gafil olmak, Allah'ı unutturur ve şeytana hâkimiyet alanı açtırır. Günümüzde ortaya çıkan virüsler insan sağlığını ve hayatını tehdit ettiği gibi günahlar, şüphe ve vesveseler de, birer virüs mesabesinde olup insanın inanç dünyasını ve manevî hayatını tehdit etmektedir. Şeytanın bu alandaki etkisini ortadan kaldıran tesbih ve istiğfar, Kur'ân ve sünnette tavsiye edilen iki çare olarak önümüzde durmaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâki, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l Müfehres li-elfazi'l Kur'ani'l-Kerim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Tefsirü'l Beydavî / Envâru't-Tenzil ve Esrarü't Te'vil*. 1. Baskı, Lübnan- Beyrüt: Darü'l Ma'rife, 2013.
- Bilgiz, Musa. "Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*, Thk: Ahmed Abdülğafûr Attâr, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979.
- Cevherî, Tantâvî. *el-Cevâhir fi Tefsiri'l Kur'ân'il-Kerim*. Mısır: M. el-Bâbî el-Halebî, 1350/1931.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988/1408.
- Fazlur Rahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. Çev. Alparslan Açıkgenç, 4.Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredat'u Elfazi'l Kur'an*. Thk: Safvan Adnan, Dımaşk-Beyrut: Daru'l Kalem, 2011.
- İbn Dureyd, Ebubekr Muhammed b. el-Hasan. *Cemheretu'l-Luğa*. (Thk: Remzî Munir Ba'lebekî), Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Ebi Dünya, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed. *Kitabü's Şükr*. Mısır: Matbaatü'l Menar, 1930/1349.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. Kahire: Daru'l Mearif, 1984.
- Karaman, Hayreddin vd, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Kiraz, Celil. *Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesi*, Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15 (2). 2006.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebûbekr. *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'an*. 1. Baskı. Lübnan-Beyrut: Müessesetü'r Risale, 2006.
- Kutluer, İlhan. "düşünme". *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.10, 53-57.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el- es-Semerkindî. *et-Te'vilatu'l Kur'an*. Tahk. İbrahim Kaçar, 16, 132-133. İstanbul: Mizan Yayınları, 2007.
- Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b. El-Haccac. *Sahih-u Müslim*. 2.Basım, Riyad: Daru's-Selam, 2000.
- Râzî, Fahreddin. *Tefsirü'l Kebir (Mefatihü'l- Ğayb)*. Trc: Suat Yıldırım ve arkadaşları, Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
- Râzî, Muhammed b. Ebu Bekr b. Abdulkadir. *Muhtârü's-Sihâh*. Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, 1995.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. Beyrut: Mektebetü'l Asriyye, 2005.
- Saraoğlu, Hasan. "Kuran Ayetleri Işığında Hz Âdem'in İstiğfârı". *Harran İlahiyat Fakültesi Dergisi*", 41, (Haziran 2019): 209-227.
- Soysaldı, Mehmet. "Kur'an'da İbadet ve Zikir Kavramları". *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ, 1998, Sayı: 3, s. 1-32.
- Soysaldı, Mehmet. "İslâm'da Tevbe". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, Mayıs-2001, Sayı: 6, s. 81-90.
- Suyûtî, Abdurramân b. Ebîbekr Celâluddîn. *ed-Dürrü'l-Mensûr*. Beyrüt: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şahin, İskender. "Kur'ân Ekseninde Nisyânın Nedenleri ve Yıkıcı Sonuçları", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9) 20, 2018.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *Tefsiru'l Vasit*. Kahire: Daru'l Mearif, 1993.

- Ünal, Ali. *Kur'an'da Ana Kavramlar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.
- Ünal, Yaşar. “Tesbih Kavramı Üzerine”, *Dini Araştırmalar*, Temmuz - Aralık 2012, Cilt : 15, Sayı : 41, ss. 163- 184
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Nasr Süresi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. 32:416-417.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. “*Hak Dini Kur'ân Dili*”. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971-1982.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Tefekkür ve Tezekkür”, *Altınoluk Dergisi*, 144 (5). Şubat, (1998).
- Zemahşerî, Cârullâh, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*. 3. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer. *Esasu'l- Belağa*. thk. Basil Uyunu's-Suvd Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Zühaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-Münîr*. 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Fikr el-Muâsır, 1418.